

Què ocorre a Bolívia? De les eleccions fallides del 2019 al retorn triomfal del MAS el 2020 i més enllà

Clayton M. Cunha Filho

UNIVERSIDADE FEDERAL DO CEARÁ

cunhafilho@ufc.br

ORCID: 0000-0001-6073-3570

Rebut: 5/5/2021

Acceptat: 9/3/2022

RESUM

Després de guanyar tres eleccions presidencials consecutives, el 2005 (53,74 %), el 2009 (64,22 %) i el 2014 (61,36 %), Evo Morales només va poder assolir el 47,08 % en les eleccions polèmiques de 2019, a causa de les acusacions de frau per part d'opositors i dels observadors internacionals, que van acabar amb el seu derrocament enmig d'un fum de protestes al carrer, un motí policial i la intervenció de les forces armades. Ara bé, només un any més tard, el seu partit, el Movimiento al Socialismo (MAS) va obtenir el 55,1 % dels vots i va tornar al poder amb el binomi Luis Arce i David Choquehuanca. El que semblava llavors un retorn triomfal de l'únic partit bolivià contemporani dotat de llaços efectius amb sectors de la societat, prompte mostraria friccions importants en aquestes mateixes relacions, com va ser el cas del procés de selecció de candidatures per a les eleccions regionals i municipals (conegudes com a subnacionals a Bolívia) de març de 2021. El retorn al país d'Evo Morales el novembre de 2020 i els seus intents de mantenir-se al capdavant del partit i, sobretot, de triar personalment els candidats van ocasionar alguns importants enfrontaments interns i derrotes electorals. L'objectiu d'aquest article és analitzar les raons del derrocament del fins llavors imbatible expresident i el seu partit, així com les del ràpid retorn del MAS al poder. Per a això, posarem el focus en les seues relacions amb les bases socials que el formen i en els desgastos que hi ha hagut en aquestes en el llarg període que ininterrompudament va estar en el govern. Ací intentarem analitzar, a més, les transicions del període actual i les conseqüències del reacomodament polític a partir de les eleccions regionals i municipals de 2021 per al futur possible del partit.

Paraules clau: Bolívia; crisi; MAS; moviments socials; transicions.

ABSTRACT. *What is Happening in Bolivia? From the botched 2019 elections to MAS' triumphal return in 2020, and beyond*

After winning three consecutive presidential elections in 2005 (53.74%), 2009 (64.22%) and 2014 (61.36%), Evo Morales only polled 47.08% in the controversial 2019 elections, which were marred by accusations of fraud from opponents and international observers and which ended with Morales' ouster amid street protests, police riots, and Army intervention. However, almost exactly a year later, his party — *Movimiento al Socialismo* (MAS) — won 55.1% of the votes and returned to power under Luis Arce and David Choquehuanca. What seemed like a triumphant return of the only broad-based Bolivian party soon showed internal rifts when it came to selecting candidates for the March 2021 regional elections. Evo Morales' return to the country in November 2020 and his efforts to remain as the head of the Party and above all to personally choose its candidates led to further internal strife and electoral defeats. This paper analyses the reasons for the fall of the hitherto unbeatable former President and his Party, as well as the reasons for the early return of the MAS, focusing on its links to society. It also charts popular disenchantment with the party as its long spell in government wore on. The paper delves into the political shifts that took place over this period, their impacts on the 2021 regional elections, and the likely consequences for the Party's future.

Keywords: Bolivia; crisis; MAS; social movements; shifts.

SUMARI

Introducció
 Sorgiment i ascens del MAS: bases de l'hegemonia de l'instrument polític
 De les tensions internes a les eleccions del 2019: desgastos i fortaleces
 El retorn del MAS i les perspectives de futur
 A tall de conclusió
 Referències bibliogràfiques
 Nota biogràfica

Autor per a correspondència / Corresponding author: Clayton M. Cunha Filho. Universidade Federal do Ceará, Departamento de Ciências Sociais, Centro de Humanidades, Fortaleza-CE, CEP 60020-181, Brasil.

Citació suggerida / Suggested citation: Cunha Filho, C. M. (2023). Què ocorre a Bolívia? De les eleccions fallides del 2019 al retorn triomfal del MAS el 2020 i més enllà. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 137(2), 41-56. DOI: <http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.3>

INTRODUCCIÓ

El 10 de novembre de 2019, Evo Morales renunciava a la presidència boliviana després de més de vint dies de fortes protestes socials, una auditoria de l'OEA, motins policials i el «suggeriment» del comandant de les forces armades, el general Kaliman. Segurament, en aquestes eleccions hauria resultat elegit amb el marge mínim exigint per la Constitució¹ per quarta vegada consecutiva, però les denúncies de frau i les protestes van paraitzar el país i van culminar amb l'ascens a la presidència de la llavors desconeguda senadora pel Beni, Jeanine Áñez, que veuria com el seu mandat rebia el suport del Tribunal Constitucional Plurinacional (TCP) en convocar noves eleccions. Tot semblava «la turbulenta fi d'una Era» (Wolff, 2020), però les noves

eleccions celebrades l'octubre de 2020 van resultar per al Movimiento al Socialismo (MAS), sota el binomi presidencial de Luis Arce i David Choquehuanca, una contundent victòria amb el 55,1 % dels vots vàlids.

Què va ocórrer perquè el fins llavors partit hegemònic de Bolívia i el que havia estat imbatible líder poguessen ser tombats d'aquesta manera? Com explicar una tornada de manera tan decisiva menys d'un any després? L'objectiu d'aquest article és analitzar els factors que van conduir Morales a la fracassada temptativa d'una quarta reelecció, els realineaments sociopolítics que van permetre que el MAS recuperés el poder en tan poc temps i les relacions internes tibants del partit i entre aquest i les bases socials, evidenciades durant el procés de selecció de candidats per a les eleccions regionals i municipals de març de 2021.

Per a això, analitzarem breument els orígens del MAS i les bases que van permetre que emergís a l'hegemonia política al país. Tot seguit, s'examinen les raons que

1 D'acord amb la Constitució, és possible ser elegit en primera una volta amb el 50 % + 1 dels vots vàlids o un mínim del 40 % dels vots vàlids i un avantatge mínim de 10 punts sobre el segon. El mateix s'aplica en les eleccions a governadors. Segons els resultats oficials, el 2019 Morales va obtenir el 47,08 % dels vots enfront del 36,51 % de Carlos Mesa.

en van permetre el derrocament després de les fallides eleccions de 2019. També s'analitzaran els impactes dels realineaments sociopolítics haguts després de la derrota en el referèndum constitucional de 2016 per a considerar com les conseqüències d'aquells, en interacció amb les resultats del govern Áñez, van permetre'n el retorn el 2020. Com a conclusió, l'article revisa les tensions internes del MAS i la superació de les eleccions regionals i municipals de 2021 per a indagar en les perspectives i desafiaments de futur.

SORGIMENT I ASCENS DEL MAS: BASES DE L'HEGEMONIA DE L'INSTRUMENT POLÍTIC

És ben conegut el procés d'ascens del MAS: des de la seua fundació com a instrument polític dels sindicats rurals el 1995 fins a arribar a la presidència de Bolívia el 2005. Des de la redemocratització, els sindicats rurals i les comunitats indígenes aglutinades sota la Confederació Sindical Única de Treballadors Camperols de Bolívia (CSUTCB) havien començat a discutir la creació d'un instrument polític propi que els pogués representar directament (Van Cott, 2007: 68). Amb els *cocaleros* del Chapare com a avantguarda més combativa, a causa de les polítiques d'erradicació forçada de la fulla de coca a la qual es veïen sotmesos, el 1995 es conforma l'Asamblea por la Soberanía de los Pueblos, que no aconsegueix superar les barreres burocràtiques per a registrar-se com a partit nacional i els obliga a aixoplugar-se sota les sigles d'Izquierda Unida primer, i tot seguit les del MAS amb les quals finalment es queden. El 2002, participa per primera vegada sota aquestes sigles amb Evo Morales com a cap de llista per a la presidència i assoleix el segon lloc, amb 1,52 punts de diferència respecte del guanyador. En la que seria la seua segona candidatura presidencial, el 2005, les guanya amb un inèdit 53,74 % dels vots. Tot seguit, després d'un inici turbulent de la primera legislatura presidencial en què va haver d'enfrontar-se a les antigues elits polítiques desplaçades del poder nacional i atrinxerades als departaments orientals, el MAS esdevé prompte el centre de la política boliviana i es fa hegemònic dins del sistema a partir de la reelecció el 2009, amb el 64,22 % de vots.

Per a comprendre com va poder aconseguir aquest immens èxit en tan poc temps, cal tenir en compte que a Bolívia tradicionalment les organitzacions socials de base eren en molts sentits més importants que els mateixos partits polítics, eren una mena d'enllaç bàsic de la ciutadania entre els bolivians i l'Estat (Domingo, 2001; Tapia, 2009). Els efectes acumulats d'un bon grapat de processos truncats de la seua formació estatal, en què una bona part del territori quedava relegada a la perifèria i connectava l'Estat central mitjançant *proxy* a través de sindicats miners o rurals, autoritats comunitàries o un cabdill localment poderós i que d'aquesta manera operaven quasi com un proto-estat local en miniatura (Gray Molina, 2008), van deixar Bolívia en una situació d'estat feble amb una societat civil forta i autoorganitzada. El MAS, originat a partir de debats vius de la part rural d'aquesta societat i concebut com un instrument polític d'aquesta, va poder —pel seu model estructural en què les organitzacions de base són formalment considerades la part més important— recollir aquesta fortalesa en profit seu a partir de conseqüències no anticipades de reformes polítiques anteriors i de l'acceleració dels temps polítics per la conjuntura crítica de 2000-2005.

La Llei de participació popular de 1994, que finalment va fer arribar la política institucional a tots els racons rurals del país amb la creació de més de tres-cents municipis dotats per primera vegada d'un pressupost autònom (Zuazo, 2012), tot i haver estat dissenyada per l'MNR, que llavors hi governava, com un intent de recuperar i ampliar el seu propi prestigi polític, va acabar trencant els dics institucionals que mantenien la política nacional en mans d'elits polítiques tradicionals agrupades entorn de la troica MNR-MIR-ADN que s'alternava en la presidència des de 1985. Malgrat que en un primer moment els líders polítics locals (molts d'ells indígenes i/o de perfil plebeu), que, majoritàriament buscaven la intermediació de partits tradicionals i a través d'aquests arribar a les seues primeres administracions municipals i regidories, la frustració per l'absència de recursos, el poc suport efectivament prestat o la preocupació real demostrada per aquests amb els problemes locals va fer que molts cercaren,

en el cicle electoral següent, alternatives pròpies. I el MAS, que es beneficiava de l'organització *cocalera* i així podia conquerir les primeres municipalitats a la regió del Chapare, va ser la destinació de molts d'aquests (Postero, 2007: 143-144; Zuazo, 2009).

Ara bé, més que la recepció de líders individuals, el que més va contribuir a la fortalesa política del MAS va ser la capacitat que va tenir de rebre i incorporar les organitzacions socials de base en l'estructura interna. Des del seu nucli bàsic en les Federacions de Cocaleros de Cochabamba, el MAS s'expandeix radialment cap a la CSUTCB, la Federació Nacional de Dones Camperoles-Bartolina Sisa i la Confederació Sindical de Comunitats Interculturals de Bolívia (CSCIB) (Cunha Filho, 2018a: 134; Silva, 2017: 102), les quals han estat incorporades a la seua estructura organitzativa a través del que Anria i Cyr (2017: 1256) denominen *vincles intensius*, és a dir, la inclusió dels grups en la seua mateixa estructura directiva i llistes preferencials de candidats en els diferents nivells. Com que aquestes organitzacions cupulars tenen una àmplia inserció al llarg del país, això ha dotat el partit d'una envejable capacitat d'implantació territorial a tot Bolívia, un fet que es considera un dels principals avantatges competitius sobre les oposicions, com s'abordarà més avant. I aquesta manera de vinculació intensiva ha garantit a més una gran fortalesa de la coalició de govern en elevar els costos de defeció dels seus membres davant conjuntures de fricció amb eventuales polítiques de govern que van en contra dels objectius de l'entitat social. A més d'aquest nucli bàsic, el MAS també ha pogut acostar-se a altres importants organitzacions socials, com les indianistes Confederació de Pobles Indígenes de Bolívia (CIDOB) i el Consell Nacional d'Ayllus i Markas del Qullasuyu (CONAMAQ) o la Central Obrera Boliviana (COB) i la Federació de Cooperatives Mineres (Fencomin), encara que amb un grau més baix d'estructura orgànica i utilitzant una combinació d'ofertes de càrrecs i contingents electorals amb vincles extensius com la provisió de béns, el patronatge o les concessions dirigides a polítiques públiques específiques (Anria i Cyr, 2017: 1276) i eventualment entrant en dinàmiques

d'«intermediació contestatària d'interessos», és a dir, «interaccions rutinàries en les quals el govern proposa una política, les organitzacions del sector popular afectades protesten enèrgicament, es negocia i el govern acata els acords» (Mayorga, 2019b; també Molina, 2013; Silva, 2017: 96).

Tant els resultats de les eleccions nacionals del 2009 com els de les regionals i municipals de 2010 van confirmar l'estatus del MAS com a únic partit realment assentat i competitiu en tot el territori bolivià. D'altra banda, els diferents grups opositors van quedar fragmentats arreu dels racons regionals o merament municipals, sense capacitat de proposar una oferta programàtica coherent plenament nacionalitzada en contraposició al MAS, i no van poder mai superar aquesta situació. La nova situació marcada per l'arribada al poder del MAS i l'àmplia incorporació política de sectors populars que la segueixen (Anria i Cyr, 2017; Silva, 2017; Wolff, 2018) fan que esdevinga no només una transició profunda de les elits polítiques (Espinoza, 2014), sinó també la mort del sistema partidista anterior i la substitució de l'eix de disputa que el sostenia: es passa d'un eix basat en la segmentació esquerra-treball / dreta-capital a un altre de basat en el tall ètnic-rural / cosmopolita-urbà (Faguet, 2019: 207-208) al qual els partits tradicionals no han sabut respondre adequadament. Això situa el MAS en el centre de la política boliviana (Molina, 2010), en la mesura que estava capacitat per a arreplegar tant els orfes del costat esquerre de la segmentació anterior com tot el que va més enllà de les majories plebees i indígenes-camperoles del nou eix de disputa.

DE LES TENSIONS INTERNES A LES ELECCIONS DE 2019: DESGASTS I FORTALESES

El llarg període de govern consecutiu² i les importants contradiccions entre el seu model econòmic que depenia de l'extractivisme i les diferents parts

2 El 21 d'octubre de 2015, Morales va superar Andrés de Santa Cruz (1829-1839) com a mandatari amb més temps consecutiu en la presidència.

de la seua base social van ocasionar tensions. A conseqüència del fort conflicte polític causat per l'aprovació de la nova Constitució i per les manifestacions dels governadors opositors durant el primer govern (2005-2010), els conflictes en el si del MAS i de l'Administració per divergències i interessos contraposats van poder ser continguts sense més efectes. Però després de la segona Administració (2010-2015), quan aquell conflicte ja no era una amenaça unificadora, i sobretot a partir de l'enfocament més productivista —incloent-hi un acord tàcit amb les elits agrícoles de Santa Cruz, amb l'acceptació d'algunes de les demandes a canvi de la seua retirada de la política de confrontació anterior (Cunha Filho, 2018b; Wolff, 2016)—, aquests conflictes interns prenguessen més impuls.

En paraules de Wolff, el model que va posar en marxa el MAS podria definir-se com «una agenda neodesenvolupista, que es caracteritza per un augment significatiu del paper de l'Estat i un èmfasi en la inclusió social, però que s'assenta sobre un sector pròsper de *commodities*, incloent-hi l'agroindústria de gestió privada» (2019: 114). Aquest model va permetre, una vegada resolt el conflicte regional del primer govern, la generació d'una dinàmica de contactes amb les elits de l'agronegoci que va resultar en una mútua conciliació. A més de l'economia accelerada i la millora de les infraestructures amb l'increment de la inversió pública en el sector que els beneficiava, les elits agràries van obtenir concessions en temes com l'increment de la frontera agrícola per damunt d'àrees anteriorment protegides i la virtual paralització del procés de reforma agrària al país amb l'augment en el lapse de verificació de la funció economicosocial de la terra. El govern, per la seua banda, es beneficiava amb la fi de l'oposició empresarial oberta i del manteniment de les exportacions agrícoles que ajudaven a mantenir la mateixa inversió pública i les polítiques d'inclusió social. Aquesta necessitat de recursos també va fer que fossen més intenses les inversions en hidrocarburs i mineria i que es relativitzessen les proteccions ambientals corresponents amb els conseqüents i coneguts impactes derivats.

La contradicció entre un govern que s'erigeix com dels pobles indígenes i els moviments socials, però que depèn econòmicament de l'extractivisme i l'agronegoci va generar friccions internes en la coalició social que conformava el MAS, de les quals la més notòria és l'incident del TIPNIS el 2011. Els intents del govern per construir una carretera entre Villa Tunari i San Ignacio de Moxos, que travessaria l'àrea protegida d'aquell territori indígena sense haver dut a terme la preceptiva consulta prèvia que hi preceptua la Constitució, van desencadenar una marxa indígena organitzada per la CIDOB que va patir el bloqueig camperol i la repressió estatal abans d'arribar a La Paz amb un ampli suport popular (Hirsch, 2019; Rossell, 2012). L'episodi va representar una mena de «pèrdua de la innocència» en la imatge del govern i va marcar la consolidació d'un progressiu allunyament entre el MAS i les indianistes CIDOB i CONAMAQ,³ que donaria com a resultat diferents intents del partit de controlar aquestes entitats i la seua escissió pràctica en segments oficialistes i opositors (Cunha Filho, 2018a; McNelly, 2020; Silva, 2017). No seria l'únic cas de dissidències —però les oposicions van continuar dividides regionalment i es van mostrar incapaces d'articular un discurs opositor d'abast nacional—, ni tampoc d'incorporar orgànicament les entitats de base que es desprenien del MAS, així que Morales aconseguiria fàcilment una nova reelecció el 2014, amb un 61,36 % dels vots, en el que, d'acord amb la Constitució, hauria de ser la seua última candidatura (Cunha Filho, 2018a).

Però tot i haver rebutjat, durant i després de la campanya, la possibilitat de cercar una nova habilitació, la qüestió successòria prompte assumiria un espai de centralitat en l'agenda del govern (Welp i Lissidini, 2016: 173). Aprofitant la majoria parlamentària, el MAS aprovaria a la fi del primer any del nou mandat una esmena constitucional que habilitava Morales per a una nova candidatura presidencial. Però en el referèndum de ratificació, l'esmena seria rebutjada el 21 de febrer del 2016 amb un 51,3 % dels vots

3 A més de grups ambientalistes urbans.

pel «no». Aquesta seria la primera derrota electoral del govern. Encara que els resultats van ser reconeguts i acceptats com a vàlids prompte, això no va implicar el tancament de les possibilitats d'una nova reelecció, ja que prompte el govern i el MAS tornarien a intentar obrir la porta a la reelecció de Morales com un fet i una necessitat que caldria cercar la manera de viabilitzar (Mayorga, 2019b: 138-141).

El tema era justificat pel president com una imposició dels moviments socials i les agrupacions populars i l'única manera de mantenir en vigència el que s'havia batejat com el «procés de canvi». Entre les opcions que es van posar damunt la taula, es va decidir arribar davant el TCP la incompatibilitat del límit per a la reelecció amb la Convenció Americana de Drets Humans que declara el dret a la participació política com un dels drets humans fonamentals, argument que, el novembre de 2017,⁴ va acceptar el Tribunal, que anul·laria en la pràctica els articles 156, 168, 285.II i 288 de la CPE i, per tant, habilitava la possibilitat de reeleccions successives a tots els càrrecs electius bolivians.

Un dels principals efectes polítics de la insistència malgrat la derrota en el referèndum va ser, finalment, generar entre les oposicions un discurs aglutinador amb el qual contraposar-se al govern, al·ludint a la violació constitucional que suposaria la nova presentació de la candidatura de Morales. Això mateix els va dotar d'un discurs electoral basat en la defensa de la Constitució i la democràcia (Mayorga, 2019a). Aquest discurs va tenir més adhesió i efecte entre les classes urbanes mitjanes i altes (Molina, 2018), però va obrir un flanc vulnerable en un govern que fins al referèndum sempre havia mantingut la fortalesa de la seua legitimitat en la majoria socioelectoral amb què comptava.

Però cal detenir-nos una mica en la consideració del perquè de l'abast social limitat de les acusacions de violació democràtica. Aquesta carta la jugaven les

oposicions des del principi mateix de l'arribada del MAS al poder el 2006, sense molt d'èxit i basant-se en acusacions de suposades instrumentalitzacions de la Justícia, persecució a opositors, absència d'*accountability* institucional o desnivell de les regles de competència electoral que perjudicarien els opositors, entre altres. És cert que aquestes crítiques tenen un reflex en la realitat i un ressò en els debats acadèmics contemporanis sobre l'evolució del règim polític bolivià,⁵ però també ho és que tenen un punt cec comú: el no reconeixement de la magnitud de la incorporació política de sectors abans subalterns duta a terme des de 2006 i els efectes continuats sobre la democràcia boliviana realment existent (Wolff, 2018). Aquests efectes són literalment visibles, per exemple, en la composició del Parlament (Zegada i Komadina, 2014) i en la renovació de la burocràcia pública (Soruco Sologuren et al., 2014). Bé que aquesta incorporació s'ha fet de manera desigual,⁶ la magnitud dels efectes sobre els sectors beneficiats no s'ha de passar per alt.

Per a molts bolivians, en gran manera anteriorment exclosos del sistema polític i localitzats en el costat etnicorural de la nova segmentació predominant de disputa (Faguet, 2019), per més violacions democràtiques que les oposicions denunciaren, la percepció personal era —ans al contrari— la d'una democratització social en curs i la seua inclusió en el sistema a través directament o indirectament del MAS. Un fet que els principals indicadors democràtics són simplement incapaços de detectar (Wolff, 2018). De la mateixa manera, per a les oposicions, la denúncia democràtica en contra del MAS va continuar sent en gran manera «un discurs autoreferencial, per a ser ovacionat als salons, un fet que li genera greus dificultats per a convertir la major legitimitat democràtica actual que ara per ara té en una majoria operativa»

4 Sentència 0084/2017.

5 Per exemple, vegeu Cameron (2018) i Sánchez-Sibony (2021)..

6 L'accés i la influència de CSUTCB/Bartolinas/CSCIB —nucli dur del MAS— és més directe i profund que en el cas d'altres grups que, no obstant això, també se n'han beneficiat d'alguna manera (Wolff, 2018: 700).

(Molina, 2018: 13) per no connectar realment amb la majoria del poble. És una dinàmica semblant, per exemple, a la generada a l'Argentina postperonista, quan una bona part dels antiperonistes considerava que n'hi hauria prou amb denunciar les violacions del règim perquè tots es convertissen a la seua posició, sense adonar-se de la magnitud de les transformacions realment dutes a terme en favor dels treballadors que els generava una forta i indestructible identificació amb el peronisme (Cavarozzi, 1986).

A Bolívia, de la mateixa manera, una part important de la població està poc afectada per aquesta denúncia democràtica tan clara en els circuits urbans i entre la intel·lectualitat i, per contra, se sent identificada amb el MAS i/o Morales. Segons els càlculs de l'expert en opinió pública bolivià Julio Córdova (apud Molina, 2018: 12-13), hi hauria dos pols de més o menys un 35 % cadascun que està a favor o en contra respectivament de Morales i la seua agrupació, i el 30 % restant oscil·laria en més o menys dues meitats: una d'electors enutjats amb el president o el govern, però no plenament identificada amb les oposicions i que podria tornar a votar el MAS; i una altra meitat que encara el secunda, però pels desgats acumulats ja no ho fa tan intensament, i que podria inclinar-se per les oposicions.

Entre la decisió del TCP i les eleccions de 2019, va haver-hi intents per part de les oposicions d'impugnar la candidatura de Morales, siga per mitjà de manifestacions al carrer i protestes en les xarxes socials, siga apel·lant a l'Òrgan Electoral Plurinacional (OEP) perquè no la validés, o a òrgans internacionals com l'OEA perquè es pronunciés sobre el fet. Però sense la necessària força social o institucional per aconseguir els seus objectius, va acabar per presentar-se als comicis, encara que com una força dividida en diverses candidatures i acusant des del principi de la possibilitat de frau electoral o desconeixement dels resultats pel govern en cas que no els fossen favorables.

L'efecte de la divisió dels opositors en vuit candidatures —de les quals al principi les de l'expresident Carlos Mesa (Comunidad Ciudadana-CC) i les del

senador Óscar Ortiz (Bolívia Dice No) figuraven com les principals— donava possibilitats de victòria en una primera volta a Morales malgrat tot l'afebliment patit. Atés que la CPE admet la victòria per majoria qualificada⁷ i el MAS partiria d'un vot segur del 35 % de l'electorat, la dispersió del vot opositor entre molts contrincants creava un escenari diferent de la polarització del referèndum. I les enquestes electorals difoses fins al final presentaven precisament aquesta atmosfera d'incertesa en què, a conseqüència dels marges d'error i la tradicional subestimació del vot rural en les enquestes, tant era possible la reelecció en una primera volta com un inèdit balotatge (elecció a doble volta) entre Morales i Mesa, en què aquest últim apareixeria com a favorit.

Malgrat el clima de desconfiança, les eleccions van transcórrer sense incidents. Però tot va canviar quan la nit del diumenge de votació l'OEP va anunciar la suspensió del recompte ràpid de vots, quan els resultats anunciaven un 45,71 % de vots a favor de Morales enfront d'un 37,84 % per a Mesa, en un 83,8 % de l'escrutini total. Això va ser el detonador de l'inici de les protestes contra el que denunciaven com a frau i que es van estendre pels principals centres urbans els dies següents. La conjuntura es va radicalitzar gradualment i es va decantar notablement cap a la dreta, amb una tornada dels comitès cívics a la prominència política i l'ascens de figures de forta retòrica cristiana i messiànica com el *cruceño* Luis Fernando Camacho, que es va elevar amb un lideratge simbòlic en uns carrers en plena revolta. Semblava que per moments eclipsava la figura mateixa del candidat Mesa com a líder del procés en curs.

La resta ja és conegut: el govern demana una auditoria electoral a l'OEA i es compromet a acatar-ne els resultats, la població revoltada no deixa els carrers —en un determinat moment s'amotinen policies de Cochabamba (després imitats per altres departaments)—, i el 10 de novembre, amb la difusió dels resultats preliminars de l'auditoria que apunten indicis de

7 Vegeu la nota 1.

frau i després del «suggeriment» de l'Estat Major de les Forces Armades, Morales hi renunciaria. Davant la renúncia conjunta de les directives de diputats i del Senat, seria substituït per la llavors segona vicepresidenta del Senat, Jeanine Áñez, que assumiria la presidència reproduint el to reaccionari i religiós que mostrava en l'esfera pública. No és la intenció d'aquest article avaluar detalladament les acusacions de frau electoral o de colp d'estat al·ludides pels dos costats enfrontats en el conflicte, encara que totes dues aparentment troben elements de veracitat sense que això signifiqui la cancel·lació de l'una o de l'altra.⁸ Però més enllà de qualsevol discussió, l'atmosfera final del procés i l'arrasador inici del govern que havia de ser transitori fins a convocar noves eleccions el març de 2020 —però que avançava amb força repressiva contra tot aquell que hagués estat associat al MAS i que canviava abruptament direccions estratègiques de govern— semblaven indicar que sorgiria un nou bloc en el poder amb perspectives duradores (Molina, 2020b). I, no obstant això, l'octubre de 2020, un any després de tot, el MAS eixiria elegit en primera volta amb el binomi Arce/Choquehuanca i el 55,11 % dels vots vàlids (vegeu la Taula 1). Què ha passat?

8 Wolff (2020) fa una anàlisi detallada de l'auditoria de l'OEA i de l'informe electoral de la UE (que també hauria apuntat algunes possibilitats de frau electoral), a més d'estudis sorgits posteriorment a aquests i que van intentar negar o confirmar la veracitat de les acusacions. Ell conclou que hi ha marge de dubte suficient com per a afirmar terminantment que va haver-hi o no va haver-hi frau, però que la gravetat d'alguns indicis apuntats sí que obrin la porta a un cert recel. Respecte a si la transició configura o no un colp d'estat, per a J. L. Andía, el procés podria ser vist com «una transició escassament constitucional [...] i també un "colp d'estat tou", que [...] implica una successió dins d'una certa legalitat tolerable» (2020: 101), i encara que algunes de les seues característiques podrien indicar l'ocurrència d'una mena de (contra)revolució (Molina, 2019), la intervenció final del comandant de les forces armades fa que Levitsky i Murillo (2020), o fins i tot autors bastant crítics que veuen l'autoritarisme del MAS com Sánchez-Sibony (2021), no dubten a classificar-lo com un colp.

Taula 1 Eleccions nacionals 2020

	% vots vàlids
Luis Arce (MAS)	55,11
Carlos Mesa (CC)	28,83
Luis Fernando Camacho (Creemos)	14
Chi Hyun Chung (FPV)	1,55
Feliciano Mamani (PAN-BOL)	0,52

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>. Consultat el 27 d'octubre de 2021.

EL RETORN DEL MAS I LES PERSPECTIVES DE FUTUR

Després dels primers dies caòtics, la «pacificació» del país *manu militari*⁹ posada en marxa per Áñez semblava justificar l'anàlisi esmentada segons la qual s'estaria gestant un nou bloc de poder reaccionari «conformat per les forces militars i policials, la Justícia, els mitjans de comunicació, les universitats i les organitzacions i institucions de les classes mitjanes i altes», i al voltant del qual s'articulaven els líders de les dretes partidàries de velles i noves soques (Molina, 2020b: 6-7; Soverain i Exeni Rodríguez, 2020). Però aquest nou bloc de poder en formació va començar a descompondre's amb l'anunci de la presidenta, el

9 Vegeu Méndez et al. (2021).

24 de gener del 2021, que concorreria a la reelecció. Això va provocar un trencament i un reagrupament en les aliances entre els diversos sectors anti-MAS que s'havien aglutinat sota la seua presidència. Per exemple, els grups polítics de l'alcalde de La Paz, Luis Revilla (SOL.Bo), i de l'empresari Doria Medina (UN) van deixar l'aliança que havia postulat la candidatura de Mesa i van anunciar el seu suport a la reelecció d'Áñez,¹⁰ cosa que va generar crítiques de Mesa, que acusava Áñez d'excedir-se en el paper d'interinitat que li corresponia.¹¹ El mateix dirien el líder del Comité Cívic de Santa Cruz, L. F. Camacho, i l'expresident Tuto Quiroga. Els tres es presentarien com a candidats a la presidència, demostrant una vegada més la situació centrífuga encara no superada de les oposicions al MAS al país.¹²

D'altra banda, aquest mateix caràcter reaccionari, que a més de la repressió i la persecució judicial¹³ també intentava revertir com més prompte millor el màxim de directrius polítiques anteriors, fins i tot les simbòliques —que en la seua manera de comunicar utilitzava expressions denotatives de racisme i discriminació per a tractar als seus adversaris («salvatges», «hordes camperoles», etc.)—,¹⁴ va provocar una certa reacció i una aglutinació del que *grosso modo* es podria denominar la base social del MAS. Fins i tot destacats dissidents que s'havien allunyat del partit des de feia molts anys com Román Loayza o rivals històrics com el líder indianista Felipe Quispe, aquell any, van

confluir en la percepció que, més enllà de les crítiques que tenien cap al partit o cap a Morales, la naturalesa del govern Áñez representava un risc real per a les conquestes acumulades pel món indígena i camperol i que fer costat tàcticament al MAS en les presidencials seria l'única manera de resistir-hi.¹⁵

La recuperació del poder de convocatòria del MAS es va fer palesa davant les postergacions continuades de la data de les eleccions per la pandèmia de la COVID-19 (Molina, 2020c). En un primer moment previstes per al març de 2020, la jornada es va endarrerir sense data definida i a penes ratificada per la presidència després de fortes jornades de protestes i bloquejos a l'agost, quan finalment es van confirmar per a l'octubre. Però ací cal detenir-se una mica en els funcionaments interns del mateix MAS, en l'evolució del paper i el pes relatiu de Morales davant aquests a mesura que transcorrien els anys dels seus governs i en els impactes que la victòria de 2020 podrien representar sobre aquestes dinàmiques.

Com a líder màxim del nucli central de composició del partit,¹⁶ el paper de lideratge de Morales mai no va ser qüestionat seriosament, però la construcció del seu paper simbòlic davant el «procés de canvi» sí que va patir mutacions importants amb el pas del temps. Si de bon començament ell apareixia com un líder més, un més entre d'altres que hi havia en el poble bolivià, a poc a poc la seua figura va passar a ser construïda com la d'un líder imprescindible i sense el qual estaria amenaçat tot el procés.¹⁷ En el si del MAS, Evo era la figura frontissa que permetia la contradictòria aglutinació social que formava el MAS i que arbitrava en darrera instància els eventuals conflictes

10 *PáginaSiete*, consultat el 25 de gener de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/1/25/jeanine-anez-lanza-su-candidatura-va-con-exaliados-de-carlos-mesa-244569.html>

11 *PáginaSiete*, consultat el 25 de gener de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/1/25/mesa-anez-comete-una-gran-equivocacion-244585.html>

12 *PáginaSiete*, consultat el 3 de febrer de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/2/3/ocho-frentes-inscribieron-sus-candidatos-ante-el-tse-245502.html>. En la recta final de la disputa, no obstant això, tant Tuto Quiroga com la mateixa Jeanine Áñez retirarien les candidatures a causa de les baixes xifres que els auguraven les enquestes.

13 Vegeu Molina (2020c: 8) per a una descripció de l'amplitud de la persecució judicial.

14 Vegeu Molina (2020a).

15 *PáginaSiete*, consultat el 2 de març de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/3/2/mas-llama-al-mallku-otros-disidentes-para-fortalecer-el-partido-248296.html> i <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/10/20/choquehuanca-murillo-claves-para-entender-el-triunfo-de-arce-272160.html>

16 Els *cocaleros* del Chapare

17 *PáginaSiete*, consultat el 8 de gener de 2018 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2018/1/8/garca-asegura-perder-sera-suicidio-politico-165779.html>

interns basant-se en la seua legitimitat al principi incontestable (Do Alto i Stefanoni, 2010; Molina, 2020c). A més d'això, el pes dels seus èxits electorals continuats posava en dubte, tant per a seguidors com per a detractors, si el MAS podria continuar guanyant sense ell com a candidat.

No obstant això, la incontestable victòria electoral d'Arce va demostrar, d'una banda, que més enllà de Morales, l'estructura de partit del MAS sí que era capaç de guanyar al país i, de l'altra, que sense menysprear el pes i la influència del líder històric, la seua imprescindible era un mite. La comparació entre els resultats del 2019 i els del 2020, d'una banda, i els del referèndum del 2016, de l'altra (vegeu la Taula 2), és una mostra que la seua forçada candidatura a la reelecció va representar més un llast que un avantatge, i contrafactuament un suggeriment que indicava que el partit hauria guanyat amb un altre binomi.

De tota manera, el retorn apoteòsic de Morales al país tot travessant la frontera argentina i rebut per multituds en caravana que l'acompanyaven cap a la seua base electoral al Chapare¹⁸ encara enmig de la pandèmia va despertar suspicàcies i el temor que ell podria convertir-se en l'eminència grisa del règim des de la seua posició com a president del MAS. Tots aquests rumors sempre havien estat presents durant la campanya, tot i que el candidat Arce els havia negats, però cal recordar que la seua candidatura havia estat el fruit de la intervenció de Morales des de l'exili sobre la decisió de les bases del MAS per presentar el binomi Choquehuanca-Andrónico Rodríguez.¹⁹ Morales hi va intervenir apuntalant el binomi Arce-Rodríguez i, malgrat les resistències internes, es va aprovar com una solució intermèdia davant el binomi Arce-Choquehuanca (Molina, 2020c: 11).

18 *PáginaSiete*, consultat el 10 de novembre de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/11/10/morales-avanzala-chapare-con-discursos-triunfalistas-274412.html>

19 *PáginaSiete*, consultat el 17 de gener de 2020 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2020/1/17/binomio-choquehuanca-andronico-provoca-tensiones-en-el-mas-243782.html>

Taula 2 Comparació dels resultats electorals, 2016, 2019 i 2020, en punts del total de vots vàlids*

	2016a	2019b	2020b
Nacional i exterior	48,7	47,08	55,11
Chuquisaca	44,17	42,35	49,06
La Paz	55,83	53,16	68,36
Cochabamba	54,89	57,52	65,9
Oruro	52,03	48,08	62,94
Potosí	46,74	49,35	57,61
Tarija	39,88	40,2	41,62
Santa Cruz	39,56	34,76	36,21
Beni	39,28	34,93	34,72
Pando	46,02	44,29	45,8

*: les negretes indiquen la primera majoria

^a: els vots pel sí en el referèndum.

^b: els vots pel MAS en les presidencials.

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>. Consultat el 27 d'octubre de 2021.

Algunes d'aquestes friccions van tornar a l'hora de fer la selecció de candidats a les regionals i municipals de març de 2021, però aquesta vegada amb conseqüències més importants. Morales, oficialment el cap de les campanyes, va tornar a intervenir en els processos de selecció de candidatures en algunes places, en què va imposar candidats més acostats a ell per davant de noms preferits per les bases del partit. Però tot al contrari del que havia ocorregut en altres ocasions, la seua decisió no va ser acceptada com la final i sense contestació, i molts dels candidats preterits en la selecció van optar per entrar en candidatures amb altres sigles en les quals van resultar elegits.²⁰ El cas més important i representatiu sens dubte és el d'Eva

Copa, que durant l'interinatge d'Áñez va ocupar la presidència del Senat va obtenir una rellevància important, però en ser rebutjada com a candidata a l'alcaldia d'El Alto malgrat l'aclamació de les bases, va ser candidata de l'agrupació Jallalla i hi va eixir elegida amb el 66,8 % dels vots. De la mateixa manera, davant de candidats preferits per les bases, però preterits per Morales, el partit també perdria les alcaldies de capitals com Trinidad i Cobija i els governs departamentals de Beni i Pando.²¹

20 *PáginaSiete*, consultat el 5 de gener de 2021 en <https://www.paginasiete.bo/nacional/2021/1/5/candidaturas-ademas-de-el-alto-el-mas-se-fracturo-en-pando-potosi-280124.html>

21 Respectivament amb Cristian Cámara, Ana Lucía Reis, Alejandro Unzueta i Régis Richter (MTS). També a Chuquisaca, el MAS va perdre a favor d'un exmembre preterit per Morales, però en el cas de Damián Condori (CST), el seu allunyament es va esdevenir ja en les regionals i municipals del 2015, quan va arribar la segona volta, però va acabar desqualificat per una maniobra judicial. Vegeu les taules 3 i 4.

Taula 3 Governadors departamentals, eleccions regionals i municipals 2021*

Departament	Governador electe	% de vots vàlids - primera volta	% de vots vàlids - segona volta
Chuquisaca	Damián Condori (CST)	45,62	57,32
La Paz	Santos Quispe (Jallalla)	25,18	55,23
Cochabamba	Humberto Sánchez (MAS)	57,44	-
Oruro	Johnny Vedia (MAS)	46,31	-
Potosí	Johnny Maman (MAS)	44,05	-
Tarija	Óscar Montes (Unidos)	38,05	54,44
Santa Cruz	Luis Fernando Camacho (Creemos)	55,64	-
Beni	Alejandro Unzueta (MTS)	41,79	-
Pando	Régis Richter (MTS)	39,07	54,69

*: les negretes indiquen victòria electoral.

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>. Consultat el 27 d'octubre de 2021

Taula 4 Capitals departamentals + El Alto, eleccions regionals i municipals de 2021*

Municipi	Alcalde electe	% de vots vàlids
Sucre	Enrique Leaño (MAS)	33,26
La Paz	Iván Arias (PBCSP)	49,52
El Alto	Eva Copa (Jallalla)	68,7
Cochabamba	Manfred Reyes Villa (Súmate)	55,63
Oruro	Adhemar Wilcarani (MAS)	39,52
Potosí	Johnny Laly (MCP)	37,46
Tarija	Johnny Torres (Unidos)	53,68
Santa Cruz de la Sierra	Johnny Fernández (UCS)	35,41
Trinidad	Christian Cámara (MTS)	28,48
Cobija	Ana Lucía Reis (MTS)	44,64

*: no hi ha segona volta en les eleccions municipals.

Font: elaboració pròpia amb dades de l'OEP disponibles en <https://www.oep.org.bo>.

Consultat el 27 d'octubre de 2021.

A TALL DE CONCLUSIÓ

Encara que el MAS haja estat l'agrupació que individualment més alcaldies (240 de 336 municipis) o governacions ha guanyat i que continue sent el partit millor implantat territorialment a Bolívia i que pot competir en tots els departaments, els resultats van quedar innegablement per davall de les expectatives, en conquerir només dues capitals departamentals i tres departaments. Això representa una derrota sobretot personal per a Morales, ja que va ser la seua pròpia intervenció la que va provocar la pèrdua de bastions polítics.

D'altra banda, les oposicions continuen molt fragmentades regionalment. Tarija i Santa Cruz continuen governades per nous actors de la vella dreta política, amb Óscar Montes (Unidos) i Camacho (Creemos) al capdavant respectivament. En el cas de Santa Cruz de la Sierra, Camacho va confirmar el seu ascens com a líder més destacat del pol de la dreta i la seua hegemonia a Santa Cruz, que a més torna a ser l'avantguarda opositora al govern nacional. D'altra banda, l'expresident Mesa —malgrat haver quedat en segon lloc i que la seua aliança haja guanyat la segona bancada legislativa més majoritària— va

demostrar les seues dificultats per a assumir el paper de lideratge en no aconseguir que l'agrupació que encapçalava pogués presentar candidats en moltes places ni de bon tros conquerir cap govern departamental o municipal important.

Però la novetat de la conjuntura és que els principals competidors en una gran part de la resta del país al capdavant s'han inserit plenament en el mateix costat que el MAS de la nova segmentació descrita per Faguet (2019). El Movimiento Tercer Sistema (MTS), fundat per l'exministre d'Educació Félix Patzi amb fortes arrels indianistes, va saber posicionar-se per a rebre nous dissidents del MAS i va consolidar posicions al nord amb els governs de Pando i Beni, a més de les seues respectives capitals i vuit municipis més distribuïts entre Chuquisaca, La Paz, Cochabamba i Oruro. De la mateixa manera, tot i que encara limitada a La Paz, l'agrupació Jallalla havia estat ocupada pel líder indianista Felipe Quispe, el qual va morir durant la campanya i va ser substituït com a candidat pel fill, Santos Quispe, que finalment va guanyar. La seua organització va conquerir, a més del departament El Alto, tres municipis més en aquest departament.

Encara que tradicionalment les regionals i les municipals hagen estat més difícils que les presidencials per

al partit i que sens dubte és encara massa prompte per a avaluar fins a quin punt aquests nous actors que li disputen el mateix espai podran constituir-se en una alternativa competitiva de cara a la presidència, aparentment el MAS està ara per ara davant el desafiament de renovar-se internament i permetre l'ascens de nous lideratges. Els cleவில் generats en el mite de la invencibilitat i imprescindibilitat de Morales han fet, segons sembla, més difícil centralitzar-ho tot a les seues mans i menys costós per als dissidents resistir imposicions. Però malgrat que ja hagen sorgit veus internes que demanen la renovació, el nucli d'Evo dins del partit no ha fet mostra de deixar la direcció del partit, per la qual cosa s'anuncien possibles tensions internes. Podrà el MAS renovar-se i continuar com a partit hegemònic en el sistema polític bolivià o, com l'MNR postrevolucionari, tindrà en les contradiccions internes el flanc per on li podran contestar els competidors? Les regionals i les municipals van demostrar la fi del monopoli del MAS sobre la representació rural/indígena o es tracta d'un fenomen transitori? Aquest és, ara com ara, l'escenari polític a Bolívia, i caldrà seguir de prop també els rumbos del regionalisme opositor *cruceño* i si aquest podrà, fet i fet, ser capaç de constituir-se com un competidor nacional o si continuaran les tendències atomístiques de les oposicions com ha estat la regla fins al moment.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Andia, J. L. (2020). Elecciones y gobierno de transición. En F. Mayorga (ed.), *Crisis y cambio político en Bolivia. Octubre y noviembre de 2019 en Bolivia: La democracia en una encrucijada* (p. 79-109). CESU-UMSS/Oxfam.
- Anria, S., i Cyr, J. (2017). Inside Revolutionary Parties: Coalition-Building and Maintenance in Reformist Bolivia. *Comparative Political Studies*, 50(9), 1255-1287. <https://doi.org/10.1177/0010414016666860>
- Cameron, M. A. (2018). Making Sense of Competitive Authoritarianism: Lessons from the Andes. *Latin American Politics and Society*, 60(02), 1-22. <https://doi.org/10.1017/lap.2018.3>
- Cavarozzi, M. (1986). Political Cycles in Argentina since 1955. En G. O'Donnell, P. C. Schmitter, i L. Whitehead (ed.), *Transitions from Authoritarian Rule: Latin America* (vol. 2, p. 19-48). Johns Hopkins University Press.
- Cunha Filho, C. M. (2018a). Dilemmas of Contemporary Political Representation in Bolivia: Social Movements, Party, and State in Plurinational Times. En A. Albala (ed.), *Civil society and political representation in Latin America (2010-2015): Towards a divorce between social movements and political parties?* (p. 131-147). Springer.
- Cunha Filho, C. M. (2018b). Do confronto à cooptação? As tensas relações entre empresariado e governo Evo Morales, na Bolívia. En F. Cimini, J. V. Bachiller Cabria, i R. R. M. da Silva (ed.), *Elites empresariais, estado e mercado na América Latina* (p. 132-151). FACE/UFGM.
- Do Alto, H., i Stefanoni, P. (2010). El MAS: las ambivalencias de la democracia corporativa. En L. A. García Orellana, i F. García Yapur (ed.), *Mutaciones del Campo Político en Bolivia* (p. 303-363). PNUD-Bolívia.
- Domingo, P. (2001). Party Politics, Intermediation and Representation. En J. Crabtree, i L. Whitehead (ed.), *Towards Democratic Viability: The Bolivian Experience* (p. 141-159). PalgraveMacmillan.
- Espinoza, F. (2014). *Bolivia: La circulación de sus élites* (2006-2014). El País.
- Faguet, J.-P. (2019). Revolution from Below: Cleavage Displacement and the Collapse of Elite Politics in Bolivia. *Politics & Society*, 47(2), 205-250. <https://doi.org/10.1177/0032329219845944>
- Gray Molina, G. (2008). State-Society Relations in Bolivia: The Strength of Weakness. En J. Crabtree, i L. Whitehead (ed.), *Unresolved Tensions: Bolivia Past and Present* (p. 109-124). Pittsburgh University Press.
- Hirsch, C. (2019). Between resistance and negotiation: Indigenous organisations and the Bolivian State in the case of TIPNIS. *The Journal of Peasant Studies*, 46(4), 811-830. <https://doi.org/10.1080/03066150.2017.1394846>
- Levitsky, S., i Murillo, M. V. (2020). La tentación militar en América Latina. *Nueva Sociedad*, 285, 4-11.
- Mayorga, F. (2019a). *Antes y después del referendo: Política y democracia en el estado plurinacional*. CESU-UMSS.
- Mayorga, F. (2019b). *Mandato y contingencia: Estilo de gobierno de Evo Morales* (1a ed.). Friedrich Ebert Stiftung/CESU-UMSS/Editorial3600.
- McNelly, A. (2020). The Incorporation of Social Organizations under the MAS in Bolivia. *Latin American Perspectives*, 47(4), 76-95. <https://doi.org/10.1177/0094582X20918556>
- Méndez, J., Burger, J., Correa, M., Weichert, M., i Tappatá, P. (2021). *Informe sobre los hechos de violencia y vulneración de los derechos humanos ocurridos entre el 1 de septiembre y el 31 de diciembre de 2019* (GIEI Bolivia). Grupo Interdisciplinario de Expertos Independientes Bolivia.
- Molina, F. (2010). El MAS en el centro de la política boliviana. En L. A. García Orellana, i F. García Yapur (ed.), *Mutaciones del campo político en Bolivia* (p. 241-301). PNUD-Bolívia.
- Molina, F. (2013). ¿Por qué Evo Morales sigue siendo popular? Las fortalezas del MAS en la construcción de un nuevo orden. *Nueva Sociedad*, 245, 4-14.
- Molina, F. (2018). Tendencias socioelectorales en la Bolivia del caudillismo. *Nueva Sociedad*, 273, 4-13.
- Molina, F. (2019). Bolivia: ¿Golpe o (contra)revolución? *Nueva Sociedad*, edición web. <http://nuso.org/articulo/bolivia-golpe-o-contrarevolucion/>
- Molina, F. (2020a). La rebelión de los blancos: Causas raciales de la caída de Evo Morales. En F. Mayorga (ed.), *Crisis y cambio político en Bolivia. Octubre y noviembre de 2019 en Bolivia: La democracia en una encrucijada* (p. 141-162). CESU-UMSS/Oxfam.
- Molina, F. (2020b). Bolivia: Un nuevo bloque de poder. *Nueva Sociedad*, edición web. <http://nuso.org/articulo/Bolivia-derecha-Evo-Morales/>
- Molina, F. (2020c). ¿A dónde conducirá la crisis boliviana? Elecciones y reconfiguraciones políticas. *Nueva Sociedad*, 288, 4-14.
- Postero, N. (2007). *Now We Are Citizens: Indigenous Politics in Postmulticultural Bolivia*. Stanford University Press.

- Rossell, P. (2012). 2011: ¿El parteguas del evismo? Bolivia después del conflicto del Tipnis. *Nueva Sociedad*, 237, 4-16.
- Sánchez-Sibony, O. (2021). Competitive Authoritarianism in Morales's Bolivia: Skewing Arenas of Competition. *Latin American Politics and Society*, 63(1), 118-144. <https://doi.org/10.1017/lap.2020.35>
- Silva, E. (2017). Reorganizing Popular Sector Incorporation: Propositions from Bolivia, Ecuador, and Venezuela. *Politics & Society*, 45(1), 91-122. <https://doi.org/10.1177/0032329216683166>
- Soruco Sologuren, X., Franco Pinto, D., i Durán Azurduy, M. (2014). *Composición social del Estado plurinacional: Hacia la descolonización de la burocracia*. CIS.
- Souverein, J., i Exeni Rodríguez, J. L. (ed.). (2020). *Nuevo mapa de actores en Bolivia: Crisis, polarización e incertidumbre (2019-2020)*. Friedrich Ebert Stiftung.
- Tapia, L. (2009). *La coyuntura de la autonomía relativa del estado*. Muela del Diablo Editores.
- Van Cott, D. L. (2007). *From Movements to Parties in Latin America: The Evolution of Ethnic Politics*. Cambridge University Press.
- Welp, Y., i Lissidini, A. (2016). Democracia directa, poder y contrapoder: Análisis del referendo del 21 de febrero de 2016 en Bolivia. *Bolivian Studies Journal/Revista de Estudios Bolivianos*, 22, 162-190. <https://doi.org/10.5195/bsj.2016.157>
- Wolff, J. (2016). Business Power and the Politics of Postneoliberalism: Relations Between Governments and Economic Elites in Bolivia and Ecuador. *Latin American Politics and Society*, 58(2), 124-147. <https://doi.org/10.1111/j.1548-2456.2016.00313.x>
- Wolff, J. (2018). Political incorporation in measures of democracy: A missing dimension (and the case of Bolivia). *Democratization*, 25(4), 692-708. <https://doi.org/10.1080/13510347.2017.1417392>
- Wolff, J. (2019). The political economy of post-neoliberalism in Bolivia: Policies, elites, and the MAS government. *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 0(108), 109. <https://doi.org/10.32992/erlacs.10468>
- Wolff, J. (2020). The Turbulent End of an Era in Bolivia: Contested Elections, the Ouster of Evo Morales, and the Beginning of a Transition Towards an Uncertain Future. *Revista de Ciencia Política*. <https://doi.org/10.4067/S0718-090X2020005000105>
- Zegada, M. T., i Komadina, J. (2014). *El espejo de la sociedad: Poder y representación en Bolivia*. Plural Editores.
- Zuazo, M. (2009). *¿Cómo nació el MAS? La ruralización de la política en Bolivia—Entrevistas a 85 parlamentarios del partido* (2a ed.). Friedrich Ebert Stiftung.
- Zuazo, M. (2012). Bolivia: Cuando el Estado llegó al campo. Municipalización, democratización y nueva Constitución. En M. Zuazo, J.-P. Faguet, i G. Bonifaz (ed.), *Descentralización y democratización en Bolivia: La historia del Estado débil, la sociedad rebelde y el anhelo de democracia* (p. 187-286). Friedrich Ebert Stiftung.

NOTA BIOGRÁFICA

Clayton M. Cunha Filho

Doctor en Ciència Política per l'Institut d'Estudis Socials i Política de la Universidade do Estado de Rio de Janeiro (IESP-UERJ). Professor dels programes de postgrau en Sociologia de la Universidade Federal do Ceará i en Ciència Política de la Universidade Federal do Piauí. Autor del llibre *Formação do Estado e Horizonte Plurinacional na Bolívia* (ed. Appris, 2018).

